

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЯКІСНИХ МЕТОДІВ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНИХ БАР'ЄРІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ

І. В. Остапенко (м. Київ)

Проаналізовано основні методи дослідження процесу самоідентифікації, розроблені в межах номотетичного та ідеографічного підходів; обґрунтовано доцільність використання якісних методів для дослідження комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації молоді. Описано особливості використання методу глибинного інтерв'ю, процедура якого включає проєктивні техніки "Вільні асоціації", "Експерт з виховання" та методику "Креативний простір". Встановлено, що використання асоціативних технік та проєктивних методик, а також різних методів візуалізації дозволяє досліджувати приховані бар'єри національної та громадянської самоідентифікації, розкрити специфіку їх вияву. За результатами емпіричного дослідження визначено, що основними бар'єрами національної самоідентифікації є змістово-операціональні бар'єри (агресивна патріотична пропаганда, неналежна мовна та культурна політика, перекручування історії, ворожа пропаганда, сімейне виховання, відсутність національної ідеї), а серед бар'єрів громадянської самоідентифікації молоді переважають індивідуально-психологічні бар'єри (правовий нігілізм, права некомпетентність, морально-виховний).

Ключові слова: самоідентифікація, національна ідентичність, громадянська ідентичність, комунікативні бар'єри, глибинні інтерв'ю, проєктивні методики.

Постановка проблеми. Динаміка розвитку суспільних процесів, що останнім часом відбуваються в Україні, зумовлює інтерес науковців до проблеми становлення національної та громадянської ідентичності. Предметом уваги дослідників стають різні аспекти зазначеної проблеми. Одні науковці зосереджуються на виокремленні певних типів національної та громадянської ідентичності (Н. Паніна, Н. Хазратова), інші концентруються на виявленні сучасних пріоритетів у формуванні національної та громадянської ідентичності (Л. Нагорна) або на вивченні виявів етнічності в контексті національно-державної ідентифікації (Л. Аза). Деякі автори намагаються аналізувати динаміку розвитку національної ідентичності та визначати регіональні особливості її вияву (Т. Воропаєва), наполягають на необхідності осмислення нової національної та громадянської ідентичності шляхом аналізу кризи попередніх ідентичностей (О. Майборода, М. Мариневич).

Особливу увагу науковців, які вивчають цю проблематику, привертають процеси самоідентифікації та чинники, що зумовлюють

набуття тієї чи іншої ідентичності. Вивчення самоідентифікації вимагає застосування адекватних щодо проблеми методів. Найчастіше для таких досліджень науковці використовують кількісні методи, розроблені в межах номотетичного підходу. Однак їх застосування накладає певні обмеження на пошук дослідників і певною мірою утруднює виявлення специфіки соціальних репрезентацій у контексті національної та громадянської ідентичності. Таким чином, виникає необхідність пошуку нових дослідницьких інструментів, використання яких дасть змогу подолати наявні методичні труднощі. У зв'язку із цим увага дослідників прикута до якісних методів, розроблених у межах ідеографічного підходу. Діагностичний потенціал якісних методів і методик для дослідження процесів національної та громадянської самоідентифікації вивчено недостатньо, що зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета статті полягає в обґрунтуванні доцільності використання якісних методів для дослідження комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації, а також у визначенні специфіки вияву цих бар'єрів.

Аналіз останніх публікацій та виокремлення невирішених частин загальної проблеми. На основі аналізу сучасних досліджень, присвячених означеній проблемі, визначимо основні положення та ідеї, які слугують науковцям теоретико-методологічними засадами вивчення особливостей національної та громадянської ідентичності. Насамперед це: ідеї про інтеграцію всіх ідентифікацій (соціально значущих моделей, звичок, рис характеру, занять, ідеалів реальних або вигаданих людей), набутих особистістю в процесі соціалізації [20]; положення про сутність процесу самоідентифікації, що полягає у формуванні уявлень про себе самого як про самототожню, цілісну та унікальну особистість, що дає підстави розглядати ідентифікацію як особливий тип особистісної активності [5; 7]; положення про визначальні риси національної ідентичності, до яких відносять: усвідомлення своєї належності до держави; історичну територію; спільну історичну пам'ять та міфологію, спільну масову та громадську культуру; національну ідею та символіку [2; 5; 10; 12; 21]; положення про індивідуальний та груповий характер процесу громадянської ідентичності [21].

Досліджуючи особливості національної та громадянської ідентичності, науковці використовують досить широкий арсенал методів і методик. Найбільш популярною серед них є методика "Хто я?" (автори – М. Кун і Т. Макпартленд), яку багато дослідників (Т. Воропаєва, Н. Лебедева, О. Татарко) застосовують як універсальний вимірювальний інструмент для вивчення різних типів ідентичності [12; 19]. Не менш популярним є використання психосемантичних методів (насамперед семантичного диференціала), застосування яких дає змогу розкрити змістові та

структурні компоненти уявлень особистості про себе як громадянина і представника політичної нації (Н. Лебедева, В. Петренко, О. Татарко) [11; 19]. Деякі дослідники пропонують спеціалізовані вимірвальні інструменти для вивчення конкретних типів ідентичності, наприклад опитувальник “Громадянин” (О. Дейнека [4]). Досліджуючи особливості національної та громадянської ідентичності, науковці намагаються приділяти увагу і вивченню взаємовідносин людини із соціальним оточенням. Для цього широко застосовуються різні варіанти шкали соціальної дистанції Е. Богардуса (як класичний варіант, так і різні модифікації, серед яких найбільш відомими є шкали, запропоновані Н. Паніною, О. Романовою, В. Павленко і С. Тагліним) та методика “Приписування якостей” (Д. Кац, К. Брейлі) [10; 18; 19]. Окремим напрямом досліджень особливостей національної та громадянської ідентичності є вивчення цінностей, які виступають регулятором соціальної поведінки особистості. Найчастіше для цього використовують методику “Модуль дослідження цінностей” / “Value Survey Module” (Г. Гофстед), методику вимірювання цінностей (Ш. Шварц) та методику дослідження соціальних аксіом (М. Бонд, К. Леунг) [18; 19].

Переважає більшість розглянутих методик є стандартизованими психометричними інструментами, застосування яких передбачає використання дослідниками здебільшого кількісних методів для вивчення особливостей національної та громадянської ідентичностей. Однак останнім часом дослідники (зокрема О. Головашина, О. Соснюк) усе частіше намагаються послуговуватися у власних дослідженнях асоціативними техніками та проєктивними методиками [3; 16; 17]. Це пов’язано з тим, що завдяки застосуванню цих методів і методик можна отримати більш змістовну та об’єктивну інформацію. Особливо в тих випадках, коли дослідників цікавлять не тільки національна та громадянська ідентичності як конструкти, а й сам процес самоідентифікації [3; 8; 16; 17]. Отже, поступово відбувається переорієнтація дослідників на використання якісних методів для вивчення особливостей національної та громадянської ідентичностей. Серед цих методів провідна роль відводиться методові глибинного інтерв’ю, у форматі якого дослідники активно використовують асоціативні техніки та проєктивні методики, а також різні форми та методи візуалізації [3; 16; 17]. Саме тому в нашому дослідженні комунікативних бар’єрів національної та громадянської самоідентифікації ми надавали перевагу якісним методам.

Виклад основного матеріалу дослідження. Щоб визначити основні комунікативні бар’єри, які виникають у процесі національної та громадянської самоідентифікації молоді, ми провели спеціальне емпіричне дослідження. Провідним методом дослідження було глибинне інтерв’ю. Розробляючи тематичний план проведення глибинного інтерв’ю, ми спи-

ралися на результати попереднього теоретичного аналізу особливостей національної та громадянської самоідентифікації [8]. Крім того, ми врахували методологічні напрацювання С. Белановського, Р. Мертона, М. Фіске, П. Кендалла, О. Соснюка та В. Ядова щодо використання цього методу в дослідницькій практиці [1; 6; 12; 13].

Дослідження проводилося протягом 2016–2017 років серед студентів вищих навчальних закладів м. Києва, які навчаються за спеціальностями технічного, природничого та гуманітарного профілів (загальний обсяг вибірки становив 146 осіб, з яких 74 особи – жіночої статі та 72 – чоловічої). Для обробки результатів дослідження використувався якісно-кількісний контент-аналіз [1; 12; 13].

План проведення глибинного інтерв'ю складається з кількох тематичних блоків та передбачає використання низки проєктивних технік і методик. У загальному вигляді процедура проведення інтерв'ю виглядає так.

Вступна частина. Знайомство, біографічні дані, стиль життя, особливості взаємовідносин із соціальним оточенням. За результатами складається перелік осіб із соціального оточення, з якими досліджувані часто спілкуються і які їм подобаються або не подобаються. Цей перелік використовується пізніше – під час проведення 2 і 3-го етапів за проєктивною методикою “Креативний простір” [14; 15; 22].

Блок “Проєктивна методика “Креативний простір” – 1-й етап. На цьому етапі досліджуваним пропонується скласти історії за спеціально дібраними картинками-стимулами [14; 15; 22]. Перед тим, як вони почнуть складати історії, їм дається інструкція. У ній пропонується виконати творче завдання, склавши історії за картинками таким чином, щоб вони були емоційно насиченими, відображали емоції, почуття та думки героїв, розкривали (по змозі) те, що відбувається зараз, те, що передувало виникненню тієї чи іншої ситуації, як вона може розвиватися в майбутньому. За допомогою уточнювальних запитань було отримано додаткову інформацію про особливості ситуації, характер героїв та відносини між ними, вікові, статусні та професійні характеристики героїв, їхні біографічні дані, склад соціального оточення.

Блок “Національна самоідентифікація”. У межах цього блоку завдання полягає в тому, щоб виявити: особливості уявлення про себе як українця (на спонтанному рівні); асоціативний простір щодо бачення себе як українця (проєктивна техніка “Вільні асоціації”); особливості емоційного ставлення до себе як українця; індивідуальні переваги та недоліки національної належності; ситуації впливу на національну самоідентифікацію; провідні групи впливу на національну самоідентифікацію в соціальному оточенні; особливості ставлення до власної національності порівняно з представниками інших

національностей; ціннісні орієнтації українців; пріоритети, перешкоди та сприятливі умови патріотичного виховання (рольова гра “Експерт з виховання”).

Блок “Проективна методика “Креативний простір” – 2-й етап. На цьому етапі перед досліджуваним розташовують усі картинки-стимули і пропонують у стислій формі пригадати складені за ними історії на першому етапі проведення методики. Потім його просять сказати: 1) які історії, на його погляд, виглядають емоційно-хвилюючими і чому саме; 2) які історії нагадують йому події з власного життя або життя знайомих людей; 3) які історії нагадують йому відомі художні твори, кінофільми тощо.

Після цього пропонується імплементувати перший набір елементів, які було виявлено під час знайомства та при визначенні груп впливу у блоці “Національна самоідентифікація”. До переліку додається елемент “Я”. Далі досліджуваного просять визначити, з якими історіями асоціюються в нього ті чи інші елементи (особи із соціального оточення). При цьому обов’язково фіксується, чому, з ким, з якими емоціями та почуттями, з яким фрагментом історії асоціюється той чи інший елемент. Допускається, що з однією історією може асоціюватися кілька елементів (але не більше трьох). Досліджуваного просять визначити, кого з осіб, які асоціюються з тією чи іншою історією, можна вважати справжнім українцем. Аналізуються особливості стосунків з іншими “героями” історії, їхні мотиви і цінності, бар’єри та настановлення на їх подолання.

Блок “Громадянська самоідентифікація”. Питання цього блоку дають змогу виявити: особливості уявлень про себе як громадянина України (на спонтанному рівні); асоціативний простір щодо бачення себе як громадянина України (проективна техніка “Вільні асоціації”); особливості емоційного ставлення до себе як громадянина України; індивідуальні переваги та недоліки українського громадянства; ситуації впливу на громадянську самоідентифікацію; провідні групи впливу на громадянську самоідентифікацію в соціальному оточенні; особливості ставлення до українського громадянства порівняно з громадянами інших країн; ціннісні орієнтації українських громадян; пріоритети, перешкоди та сприятливі умови у вихованні громадян України (рольова гра “Експерт з виховання”).

Блок “Проективна методика “Креативний простір” – 3-й етап. На цьому етапі перед досліджуваним знову розташовуються всі картинки-стимули, щоб він у стислій формі пригадав складені за ними на першому етапі історії. Після цього досліджуваному пропонують імплементувати другий набір елементів, які було виявлено під час знайомства та при визначенні груп впливу у блоці “Громадянська самоідентифікація”. До переліку додається елемент “Я”.

Далі досліджуваного просять визначити, з якими історіями у нього асоціюються ті чи інші елементи (особи із соціального оточення). При цьому обов'язково фіксується, чому, з ким, з якими емоціями та почуттями, з яким фрагментом історії асоціюється той чи інший елемент. Допускається, що з однією історією може асоціюватися кілька елементів (але не більше трьох). Потім досліджуваного просять визначити, кого з осіб, які асоціюються з тією чи іншою історією, можна вважати справжнім громадянином України. Аналізуються особливості стосунків з іншими “героями” історії, їхні мотиви та цінності, бар'єри та настановлення на їх подолання.

Аналіз результатів емпіричного дослідження дав змогу визначити основні види комунікативних бар'єрів, які, на думку досліджуваних, виникають у процесі національної самоідентифікації молоді. Зокрема, нам вдалося попередньо встановити, що до основних комунікативних бар'єрів національної самоідентифікації молоді належать: 1) *агресивна патріотична пропаганда* (має нав'язливий характер та ображає почуття представників інших національностей, тому має протилежний ефект і не викликає патріотичних почуттів); 2) *відсутність національної ідеї*, що об'єднала б усіх навколо себе; небачення місії українців як нації (зазвичай звучать гасла приєднання до когось: “ідемо в Європу”, приєднуємося до Митного союзу тощо); 3) *неналежна мовна і культурна політика*, оскільки проводиться вона неграмотно (зазвичай або не має ефекту взагалі, або ефективна тільки щодо певних категорій громадян переважно старшого віку); 4) *перекручування історії* (неправдиве висвітлення історичних подій, що принижує українців як націю); 5) *радянський менталітет* (ностальгія за радянським минулим, бажання його повернути та відмова ідентифікувати себе як українця); ворожа пропаганда (таке висвітлення подій у ЗМІ інших держав, що транслюються в Україні, коли українці завжди виглядають непривабливо); 6) *особливості сімейного виховання* (брак національних культурно-історичних традицій виховання); 7) *релігійна розрізненість* (належність до якоїсь іншої релігії, що заважає ідентифікувати себе як українця); 8) *комплекс меншовартості*, або “молодшого брата” (інші нації сприймаються як успішніші, а тому і більш привабливі об'єкти ідентифікації); 9) *глобалізація, космополітизм* (усвідомлення себе перш за все “людиною без нації, громадянином світу”); 10) *мовний бар'єр* (вживається в різних значеннях: а) вимога ділового спілкування державною мовою сприймається як обмеження права спілкуватися рідною мовою (наприклад, російською); б) почуття сорому в процесі спілкування рідною мовою – “соромно спілкуватися українською”, тому переходять на російську; в) неможливість спілкуватися українською мовою в російськомовному середовищі, або навпаки, тощо).

Водночас на основі аналізу результатів емпіричного дослідження було визначено основні види комунікативних бар'єрів, які, на думку досліджуваних, виникають у процесі громадянської самоідентифікації молоді: 1) *непривабливий образ держави* (не викликає бажання бути громадянином України); 2) *правовий нігілізм* (усталена практика не керуватися нормами права в нашій державі); 3) *правова некомпетентність* (спричиняє брак громадянської відповідальності); 4) *політико-ідеологічні розбіжності* (нерозуміння та неприйняття державної політики); 5) *морально-виховний* (невиробленість традицій виховання правової самосвідомості).

Отже, результати аналізу виявлених комунікативних бар'єрів за специфікою чинників, які їх породжують, свідчать про те, що серед бар'єрів національної самоідентифікації домінують змістово-операціональні (насамперед такі як: агресивна патріотична пропаганда, неналежна мовна та культурна політика, перекручування історії, ворожа пропаганда, сімейне виховання, відсутність національної ідеї). Також попередньо встановлено, що вплив індивідуально-психологічних особливостей (радянський менталітет, комплекс меншовартості, глобалізація, космополітизм) та соціальних бар'єрів (релігійна розривність) на процес національної самоідентифікації менший. Серед бар'єрів громадянської самоідентифікації переважають індивідуально-психологічні (правовий нігілізм, правова некомпетентність, морально-виховний). При цьому соціальні бар'єри (політико-ідеологічні розбіжності) та змістово-операціональні бар'єри (непривабливий образ держави) дещо менше впливають на процес громадянської самоідентифікації молоді. Однак, на нашу думку, виявлені особливості не варто абсолютизувати. Зазначені припущення щодо впливу різних типів комунікативних бар'єрів на процеси національної та громадянської самоідентифікації молоді потребують додаткової перевірки на розширеній вибірці. Вважаємо, що виокремлені комунікативні бар'єри можуть бути трансформовані за рахунок розвитку рефлексивних механізмів соціальної взаємодії в умовах тренінгу, що сприятиме становленню національної та громадянської самоідентифікації молоді [9].

Висновки. На підставі аналізу результатів проведеного дослідження ми з'ясували таке:

1. Якісні методи досліджень є гнучким та ефективним діагностичним інструментом для виявлення комунікативних бар'єрів, які виникають у процесі національної та громадянської самоідентифікації. Використання методу глибинного інтерв'ю, процедура якого включає проєктивні техніки "Вільні асоціації", "Експерт з виховання" та методику "Креативний простір", дає змогу визначити основні види й типи комунікативних бар'єрів, які виникають у процесі національної та

громадянської самоідентифікації студентської молоді. Встановлено, що завдяки використанню асоціативних технік і проєктивних методик, а також різних методів візуалізації можна досліджувати приховані бар'єри національної та громадянської самоідентифікації, розкрити специфіку їх вияву.

2. Визначено, що основними бар'єрами національної самоідентифікації студентської молоді є змістово-операціональні бар'єри (агресивна патріотична пропаганда, неналежна мовна та культурна політика, пере-кручування історії, ворожа пропаганда, сімейне виховання, відсутність національної ідеї). Меншою мірою впливають на процес національної самоідентифікації індивідуально-психологічні (радянський менталітет, комплекс меншовартості, глобалізація, космополітизм) та соціальні (релігійна розрізненість) бар'єри.

3. З'ясовано, що серед бар'єрів громадянської самоідентифікації студентської молоді переважають індивідуально-психологічні (правовий нігілізм, правова некомпетентність, морально-виховний бар'єр). Натомість соціальні (політико-ідеологічні розбіжності) та змістово-операціональні (непривабливий образ держави) бар'єри дещо менше впливають на процес громадянської самоідентифікації молоді.

Перспективи подальших досліджень полягають у проведенні дослідження комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації молоді на розширеній вибірці. Сподіваємося, що ці результати допоможуть нам у пошуку найбільш ефективних стратегій і технологій активізації процесів національної та громадянської самоідентифікації молоді.

Література

1. *Белановский С. А.* Индивидуальное глубокое интервью / С. А. Белановский. – М. : Никколо-Медиа, 1993. – 320 с.
2. *Воропаєва Т.* Специфіка самоідентифікації етнічних українців на Півдні України / Т. Воропаєва // Проблеми національно-культурної самоідентифікації українців на Півдні і Сході України в контексті етнополітики Європейського Союзу : матеріали наук. конф. – О., 2007. – С. 61–65.
3. *Головашина О. В.* Ассоциативный эксперимент для измерения гражданской идентичности / О. В. Головашина // Социологические исследования. – 2015. – № 7. – С. 64–71.
4. *Дейнека О. С.* Опыт эмпирических исследований политического и экономического сознания / О. С. Дейнека // Вестник СПбГУ. Серия 16. – 2005. – Вып. 3. – С. 13–26.
5. *Кармазіна М. С.* Ідентичності у сучасному науковому дискурсі / М. С. Кармазіна // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2013. – Вип. 3 (65). – С. 4–29.
6. *Мертон Р.* Фокусированное интервью / Р. Мертон, М. Фиске, П. Кендалл. – М., 2000. – 167 с.

7. *Остапенко І. В.* Аналіз особливостей професійної ідентифікації як типу особистісної активності / І. В. Остапенко // Українська психологія: сучасний потенціал : матеріали Четвертих Костюківських читань. – У 3-х томах. – К., 1996. – Т.2. – С. 294–300.
8. *Остапенко І. В.* Концептуальні засади дослідження комунікативних бар'єрів національної та громадянської ідентифікації / І. В. Остапенко // Український психологічний журнал. – К. : Геопрінт, 2016. – №2. – С. 73–84.
9. *Остапенко І. В.* Розвиток рефлексивних механізмів структурування дискурсу взаємодії з владою в умовах тренінгу / І. В. Остапенко, О. П. Соснюк // Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук. статей Київ. міжнар. ун-ту і Ін-ту. соц. та політ. психології НАПН України. – К. : КиМУ, 2015. – Вип. 8. – С. 185–201.
10. *Паніна Н. В.* Соціальна дистанція, етнічні установки та національна толерантність в Україні [Електронний ресурс] / Н. В. Паніна. – Режим доступу : <http://www.saske.sk/cas/archiv/2-2004/panina.html> (7.09.2017).
11. *Петренко В. Ф.* Основи психосемантики / В. Ф. Петренко. – СПб. : Питер, 2005. – 479 с.
12. Саморегуляція і прогнозування соціального поведіння людини / под ред. В. А. Ядова. – Ленинград : Наука, 1979. – 264 с.
13. *Соснюк О. П.* Діагностика особливостей особистісної активності суб'єктів інноваційної діяльності якісними методами / О. П. Соснюк // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2008. – Т. 7. – Вип. 16. – С. 163–168.
14. *Соснюк О. П.* Проективна методика “Креативний простір” як інструмент діагностики споживчої поведінки / О. П. Соснюк // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. праць. – К. : Логос, 2014. – Вип. 23 (2). – С. 239–244.
15. *Соснюк О. П.* Проективна методика “Креативний простір” як психодіагностичний та дослідницький інструмент / О. П. Соснюк // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія “Психологія”. – Х., 2011. – № 971. – С. 145–151.
16. *Соснюк О. П.* Психосемантична інтерпретація візуальних образів у прикладних дослідженнях / О. П. Соснюк // Наука і освіта. Тематичний спец-випуск: “Когнітивні процеси та творчість”. – О., 2012. – № 9. – С. 201–205.
17. *Соснюк О. П.* Психосемантичний аналіз особливостей сприймання студентською молоддю іміджу сучасних політиків / О. П. Соснюк, І. В. Остапенко // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 1 (16). – С. 368–376.
18. *Стефаненко Т. Г.* Етнопсихологія: практикум : учеб. пособие для студ. вузов / Т. Г. Стефаненко. – М. : Аспект Пресс, 2006. – 208 с.
19. *Татарко А. Н.* Методи етнічної та кроскультурної психології / А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева. – М. : Изд. дом Высш. шк. экономики, 2011. – 164 с.
20. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис : пер. с англ. / Эрик Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.

21. *Leeds-Hurwitz W.* Introducing social approaches / W. Leeds-Hurwitz (Ed.) // *Social approaches to communication.* – New York : Gilford, 1995. – P. 3–20.
22. *Sosniuk O. P.* Projective technique “Creative space” as a research tool for studying consumers’ motivation / O. P. Sosniuk // *Український психологічний журнал.* – К. : Геопринт. – 2016. – №1. – С. 113–121.

Reference

1. Belanovskyy, S. A. (1993). *Individualnoye glubokoye intervyyu* [Individual indepth interview]. Moscow : Nikkolo-Media Publ. (rus).
2. Voropayeva, T. (2007). Spetsyfika samoidentyfikatsii etnichnykh ukrainsiv na Pivdni Ukrainy [Specific of self-identity of ethnic ukrainians of South Ukraine]. *Problemy natsionalno-kulturnoi samoidentyfikatsii ukrainsiv na Pivdni i Shhodi Ukrainy v konteksti etnopolityky Yevropeiskoho Soiuzu* [Problems of national-cultural self-identification of Ukrainians in the South and East of Ukraine in the context of the European Union’s ethnopolitics]. Odesa, pp. 61–65 (ukr).
3. Holovashyna, O. V. (2015). Assotsiativnyy eksperiment dlya izmereniya grazhdanskoj identichnosti [Associative experiment for civic identity’s measuring]. *Sotsiologicheskiye issledovaniya* [Sociological research], 7, 64–71 (rus).
4. Deyneka, O. S. (2005). Opyt empiricheskikh issledovaniy politicheskogo i ekonomicheskogo soznaniya [The experience of empirical research of political and economic consciousness]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta* [Bulletin of the St. Petersburg State University], 16, 13–26 (rus).
5. Karmazina, M. S. (2013). Identychnosti u suchasnomu naukovomu dyskursi [Identity in modern science discourse]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen imeni I. F. Kurasa* [Scientific notes of the Institute of Political and Ethnic Studies named after I. F. Kurasa], 3 (65), 4–29 (ukr).
6. Merton, R., Fiske, M., Kendall, P. L. (2000). *Fokusirovannoye intervyyu* [The focussed interview]. Moscow (rus).
7. Ostapenko, I. V. (1996). Analiz osoblyvosti profesiinoi identyfikatsii yak typu osobystisnoi aktyvnosti [Analysis of the features of professional identification as a type of personal activity]. *Ukrainska psykholohiia: suchasnyi potentsial: Materialy Chetvertykh Kostyukivskykh chytan* [Ukrainian Psychology: Contemporary Potential: Materials of the Fourth Kostyuk Readings]. Kyiv, pp. 294–300 (ukr).
8. Ostapenko, I. V. (2016). Kontseptualni zasady doslidzhennia komunikatyvnykh barieriv natsionalnoi ta hromadianskoi identyfikatsii [Conceptual bases for studying the communicative barriers of national and civic identification]. *Ukrainskyi psykholohichnyi zhurnal* [Ukrainian Psychological Journal], 2, 73–84 (ukr).
9. Ostapenko, I. V. (2015). Rozvytok refleksyvnnykh mekhanizmiv strukturuvannia dyskursu vzaємodii z vladoiu v umovakh treninhu [Development of reflexive mechanisms of structuring the discourse of interaction with power in the training]. *Psykholohichni nauky: problemy i zdobutky. Zbirnyk naukovykh statei Kyivskoho mizhnarodnoho universytetu i Instytutu sotsialnoi ta politychnoi psykholohii NAPN Ukrainy* [Psychological sciences: problems and achievements. Collection of scientific articles of the Kyiv International University and the Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine], 8, 185–201 (ukr).

10. Panina, N. V. (2017). Sotsialna dystantsiia, etnicni ustanovky ta natsionalna tolerantnist v Ukraini [Social distance, ethnicity and national tolerance in Ukraine], <http://www.saske.sk/cas/archiv/2-2004/panina.html> [downloaded 07.09.2017] (ukr).
11. Petrenko, V. F. (2005). *Osnovy psikhosemantiki* [Basics of psycho-semantic]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
12. Jadov, A. (Ed.) (1979). *Samoregulyatsiya i prognozirovaniye sotsialnogo povedeniya lichnosti* [Self-regulation and prediction of social behavior of the person]. Leningrad: Nauka Publ. (rus).
13. Sosniuk, O. P. (2008). Diahnostyka osoblyvosti osobystisnoi aktyvnosti subiektiv innovatsiinoi diialnosti yakisnymy metodamy [Diagnostics of peculiarities of personal activity of subjects of innovative activity by qualitative methods]. *Aktualni problemy psikhologii* [Actual problems of psychology], Vol. 7, № 16, pp. 163–168 (ukr).
14. Sosniuk, O. P. (2014). Proektyvna metodyka “Kreatyvnyi prostir” yak instrument diahnostyky spozhychoi povedinky [Projective technique “Creative space” as a tool for diagnosing consumer behavior]. *Aktualni problemy sotsiologii, psikhologii, pedahohiky* [Actual problems of sociology, psychology, pedagogy], 23(2), 239–244 (ukr).
15. Sosniuk, O. P. (2011). Proektyvna metodyka “Kreatyvnyi prostir” yak psykhodiahnostychnyi ta doslidnytskyi instrument [Projective technique “Creative space” as a psycho-diagnostic and research tool]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo universytetu imeni V. N. Karazina* [Bulletin of Kharkiv National University named after V. N. Karazin], 971, 145–151 (ukr).
16. Sosniuk, O. P. (2012). Psykhosemantychna interpretatsiia vizualnykh obraziv u prykladnykh doslidzhenniakh [Psychosemantic interpretation of visual images in applied research]. *Nauka i osvita* [Science and education], 9, 201–205 (ukr).
17. Sosniuk, O. P. (2015). Psykhosemantychnyi analiz osoblyvosti sprymannia studentskoiu moloddu imidzhu suchasnykh politykiv [Psychosemantic analysis of the peculiarities of the student’s perception of the image of modern politicians]. *Problemy politychnoi psikhologii* [Problems of Political Psychology], 1 (16), 368–376 (ukr).
18. Stefanenko, T. H. (2006). *Etnopsikhologhiya: praktikum: Uchebnoye posobiye dlya studentov vuzov* [Ethno-psychology: a workshop: a textbook for college students]. Moscow: Aspect Press Publ. (rus).
19. Tatarko, A. N. (2011). *Metody etnicheskoy i krosskulturnoy psikhologii* [Methods of ethnical and cross-cultural psychology]. Moscow: Publishing house of the Higher School of Economics (rus).
20. Erikson, E. (1996). *Identichnost: yunost i krizis* [Identity youth and crisis]. Moscow: Progress Publ. (rus).
21. Leeds-Hurwitz, W. (1995). Introducing social approaches. In W. Leeds-Hurwitz. (Ed.), *Social approaches to communication* (pp. 3–20). New York: Gilford.
22. Sosniuk, O. P. (2016). Projective technique “Creative space” as a research tool for studying consumers motivation. *Ukrainskyi psikhologichnyi zhurnal* [Ukrainian Psychological Journal], 1, 113–121.

Остапенко И. В. Особенности использования качественных методов для исследования коммуникативных барьеров национальной и гражданской самоидентификации

Осуществлен анализ основных методов исследования процесса самоидентификации, разработанных в рамках номотетического и идеографического подходов; обоснована целесообразность использования качественных методов для исследования коммуникативных барьеров национальной и гражданской самоидентификации молодежи. Описаны особенности использования метода глубинного интервью, процедура которого включает проективные техники “Свободные ассоциации”, “Эксперт по воспитанию” и методику “Креативное пространство”. Установлено, что использование ассоциативных техник и проективных методик, а также различных методов визуализации позволяет исследовать скрытые барьеры национальной и гражданской самоидентификации, раскрыть специфику их проявления. По результатам эмпирического исследования выявлено, что основными барьерами национальной самоидентификации являются содержательно-операциональные барьеры (агрессивная патриотическая пропаганда, ненадлежащая языковая и культурная политика, искажение истории, вражеская пропаганда, семейное воспитание, отсутствие национальной идеи), а среди барьеров гражданской самоидентификации молодежи преобладают индивидуально-психологические барьеры (правовой нигилизм, правовая некомпетентность, морально-воспитательный).

Ключевые слова: самоидентификация, национальная идентичность, гражданская идентичность, коммуникативные барьеры, глубинные интервью, проективные методики.

Ostapenko I. V. Features of qualitative methods using for the research of communicative barriers of national and civic self-identification

The main methods of the research of self-identification process, which were developed within the nomothetic and ideographic approaches, are substantiated. Expediency of using qualitative methods for studying the communicative barriers of youth national and civic self-identification is grounded. The peculiarities of using the method of in-depth interviewing are described. Its procedure includes projective techniques “Free associations”, “Expert on education” and “Creative space” method. It is found that the use of associative techniques and projective techniques, as well as various visualization methods, allows us to investigate hidden barriers of national and civic self-identification, to reveal the specifics of their manifestation. According to the results of the empirical study, it is determined that the main barriers to national self-identification are content-operational barriers (aggressive patriotic propaganda, inappropriate language and cultural policies, history distortion, hostile propaganda, family education, lack of national ideas), and among barriers to civic Self-identification of young people is dominated by individual psychological barriers (legal nihilism, legal incompetence, moral and educational).

Key words: self-identification, national identity, civic identity, communicative barriers, in-depth interview, projective methods.